

Л.В. Дейнеко, Л.В. Страшинська, А.О. Коваленко, Е.І. Шелудько

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ

ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ ДО 2011 РОКУ

Ефективне економічне зростання країни потребує вирішення стратегічного завдання створення в Україні потужної харчової індустрії для задоволення потреб внутрішнього й зовнішнього ринків у продовольстві, забезпечення продовольчої безпеки держави, формування потужного експортного потенціалу, збільшення валютних та бюджетних надходжень. Актуальність вирішення визначених проблем на теперішній час зумовлена ще й тим, що відповідно до Концепції державної промислової політики України від 12.02.2003 року та Державної програми розвитку промисловості на 2003-2011 роки від 28.07.2003 року розвиток харчової промисловості визначений як пріоритетний напрям структурної економічної політики України.

Теоретичним і практичним аспектам розвитку харчової промисловості присвячені роботи багатьох вчених-економістів, зокрема П.П. Борщевського, А.Ф. Гончара, В.Д. Гончарова, А.О. Заїнчковського, Д.Ф. Крисанова, Ю.П. Лебединського, В.Д. Слюсаря, В.Г. Трегобчука, Л.Г. Чернюк й інших. Але взаємопов'язані проблеми стратегічного розвитку харчової промисловості та визначення основних прогнозних показників роботи галузі до 2011 року залишаються поки що поза увагою дослідників, що й зумовило доцільність пропонованої статті. Її метою є дослідження і розробка стратегічних напрямів розвитку харчової промисловості на довготривалу перспективу.

Харчова промисловість входить у першу п'ятірку галузей по наповненню державного бюджету, забезпечує одні з найвищих темпів зростання обсягів виробництва продукції серед інших галузей економіки. Їй належить друге місце

(після металургії та оброблення металу) за обсягами виробництва продукції в структурі промислового виробництва України. Але в галузі існує низка проблем, на вирішення яких спрямована стратегія структурної перебудови.

З початку 90-х рр. спостерігалось різке скорочення обсягів виробництва продовольчої продукції, після 1999-2000 рр. галузь поступово почала виходити з кризового стану. Так, реальний приріст продукції харчової промисловості у 2002 р. становив 8,4%, тоді як у цілому по промисловості лише 7%. Питома вага продукції харчової промисловості в структурі промислового виробництва України за 2002 р. дорівнює 18% проти 16,4% у 2001 році. Вітчизняні харчові продукти на ринку України за 2002 р. становили 96%, що майже у два рази більше ніж у попередні роки.

Виробництво окремих видів харчових продуктів у 2002 р. порівняно з 1995 р. значно збільшилось: м'ясних напівфабрикатів – до 137,8%, сирів жирних – 175,5, олії – 140,8, маргаринової продукції – 184,4, кондитерських виробів – 240,0, безалкогольних напоїв – 305,4, мінеральних вод – 495,1%. Значне зниження обсягів виробництва спостерігалось за такими видами продуктів: тваринне масло – 59,0%, цукор-пісок – 41,6, борошно – 55,7, крупи – 55,5, макаронні вироби – 51,6, м'ясо, включаючи субпродукти I категорії, – 48,3%.

Обсяги експортних поставок харчових продуктів у 2002 р. становили 1307,4 млн. дол. США, що більше ніж у 2001 р. на 8,6%; досягнуто позитивне зовнішньоторговельне сальдо. Порівняно з попередніми роками, підвищилась конкурентоспроможність українських харчових продуктів як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Їх експорт здійснювався до країн СНД, Балтії, ЄС, США, Канади й інших держав.

У сучасний період цінова політика в галузі не повністю відповідає вимозі поєднання принципів вільного ринкового ціноутворення з економічним регулюванням цін державою; спостерігається порушення цінової збалансованості міжгалузевого товарообігу, не витримується оптимальне співвідношення між цінами на сільськогосподарську й харчову продукцію та засобами виробництва для агропромислового комплексу і паливно-енергетичними ресурсами. Для

координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження було проведене жорстке регулювання цін, і, як перший крок, встановлено мінімальні закупівельні ціни на молоко і м'ясо. Механізм державного регулювання на ринку цукру, що передбачає квотування виробництва сировини та цукру, встановлення мінімальних цін, авансування витрат і пільгове кредитування, регулювання імпорту, теж на сьогодні не відзначається ефективністю дії. В умовах нинішнього зменшення обсягів виробництва зерна було запроваджено механізм заставної закупівлі зерна державою як інструмент підтримки доходів виробників під час зниження цін у перші місяці після збору врожаю.

У 2002 р. в харчовій промисловості України було зосереджено промислово-виробничі фонди вартістю 18166,9 млн. грн. (з урахуванням індексації). Переважна частина основних засобів виробництва сконцентрована у переробних підприємствах таких видів економічної діяльності: виробництво інших харчових продуктів (у минулому це більшість підгалузей харчосмакової промисловості) – 32,3% від загальної вартості; виробництво напоїв – 21,0%; у молочній та м'ясній промисловості – відповідно 12,8 та 7,5%; у переробних підприємствах з оброблення зерна та виробництва крохмалю – 9,6%.

Коефіцієнт надходження основних фондів у галузі у 2002 р. склав 14,2% від вартості основного капіталу, що перевищує показник минулого року на 3,7 пунктів. Коефіцієнт вибуття основних фондів у харчовій промисловості знизився порівняно з минулим роком на два пункти і склав 7,9%. Основні фонди харчової промисловості й технічне обладнання галузі характеризуються високою моральною та фізичною зношеністю, використанням застарілих технологічних ліній у виробництві – ступінь зносу основних засобів у середньому по галузі складав у 2002 р. 40,7% (табл. 1). Найвища зношеність основних фондів спостерігається в борошномельній та цукровій промисловості (відповідно 46 та 51%). За іншими підвидами економічної діяльності харчової промисловості цей показник варіює в межах 35-43%, а саме: в м'ясній промисловості коефіцієнт

зносу основних засобів становить 38%, молочній – 41, виробництві жирів – 35, промислового переробленні овочів та фруктів – 37, у виробництві напоїв – 38%.

У 2002 р. відбулося збільшення обсягів інвестицій, спрямованих на відтворення основного капіталу підприємств харчової промисловості. Обсяг освоєних за цей період інвестицій становив 3086,1 млн. грн. (у фактичних цінах) по підприємствах харчової промисловості України всіх форм власності, або на 34,8% більше ніж у минулому році. Структура інвестицій в основний капітал у розрізі видів економічної діяльності має наступний вигляд: у виробництві напоїв освоєно 36% загального обсягу інвестицій, з них значна частка (22,1%) припадає на виробництво пива; продуктів харчосмакової галузі – 23,3% загального обсягу капіталовкладень. Капітальні інвестиції у м'ясну промисловість становили 6,6%, молочну – 13,6, виробництво жирів – 4,17, промислове перероблення овочів та фруктів – 4,3, тютюнову промисловість – 6,1, промислове виробництво рибної продукції близько 1%.

Таблиця 1

Показники зношувально-відтворювальних процесів
в основних засобах харчової промисловості у 2002 році,%*

Вид економічної діяльності, форма власності	Коефіцієнт надходження основних засобів	Коефіцієнт оновлення основних засобів	Коефіцієнт вибуття основних засобів	Коефіцієнт ліквідації основних засобів	Коефіцієнт зносу основних засобів
Харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів	14,2	9,7	7,9	1,0	40,7
У тому числі:	3,25	2,1	3,0	0,9	52,3
державна	6,34	2,6	11,3	1,6	47,3
комунальна	15,22	10,6	8,5	1,0	39,8
колективна	25,4	5,6	11,2	2,0	32,4
приватна	15,8	14,3	4,7	-	31,1
Власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав					

* Складено та розраховано за даними: Звіт про наявність та рух основних фондів, амортизацію (знос) за 2002 р. (харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів). Форма 2. Інвестиції. – К.: Держкомстат України, 2002. – С. 17.

Найвищими темпами зростання обсягів інвестицій порівняно з попереднім роком характеризуються харчові підприємства таких підвидів економічної діяльності: промислове виробництво рибної продукції – в 3,8 разів, дистильованих алкогольних напоїв – у 2,4 рази, вин — майже в 3 рази. Значно знизилась обсяги капіталовкладень у виробництво жирів та цукру – відповідно на 10,4 та 22,4%.

Триває тенденція зростання надходжень прямих іноземних інвестицій в економіку України. У харчову промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів у 2002 р. надійшло 44298,5 тис. дол. США. Частка прямих інвестицій зарубіжних країн, що були вкладені в галузь, у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку країни становила на кінець 2002 р. 13,9%, тобто цей показник знизився порівняно з минулим роком на 1,6 пунктів. Підвищеною увагою іноземних інвесторів протягом останніх років користувались підприємства по виробництву мінеральних вод і прохолоджувальних напоїв, пива, какао, шоколаду, рафінованої олії та жирів, фруктових й овочевих соків, тютюново-махоркових виробів тощо.

В галузі спостерігаються певні проблеми, пов'язані з надто низькою ефективністю забезпечення її енергоносіями та їх використанням. Так, в Україні питомі витрати енергоресурсів на одиницю продукції харчової та переробної промисловості в 1,2-2 рази вищі, ніж у промислово розвинених країнах. Вартість енергоресурсів у структурі собівартості продукції більшості галузей сягає 20%. У промислово розвинених країнах цей показник дорівнює 5-6%. За таких умов надзвичайного значення набуває питання створення системи ефективного енергозабезпечення галузі для її подальшого інноваційного розвитку. Основне завдання цієї системи полягає в забезпеченні стабільного енергопостачання, надійної роботи енергетичного й енерготехнологічного обладнання підприємств з метою випуску необхідної кількості якісної, конкурентоспроможної продукції.

Оцінюючи результати інституційних змін і ефективність проведеної приватизації підприємств харчової промисловості та перероблення сільськогосподарських продуктів, слід звернути увагу на те, що зі збитками закінчили 2002 р. комунальні (-6606,7 тис. грн.), спільні (-5866,3) та приватні (-1724,1) підприємства. Натомість чистий доход приватизованих підприємств становить майже половину чистого доходу всіх підприємств, а їх чистий прибуток перевищує загальний у 2,2 рази. Пріоритетною формою господарювання як за обсягами основних засобів й оборотних активів, так і чистого прибутку залишається акціонерне товариство. Головним напрямом підвищення ефективності роботи приватних підприємств є надання підтримки з боку держави.

Незадіяним залишається інноваційний потенціал приватизації: фінансові ресурси, отримані від приватизації, йдуть на поточне споживання. Аналіз даних про інноваційну діяльність за формами власності свідчить про неефективність приватизаційної політики. Впровадження інновацій на приватизованих підприємствах не активізувалося. Інноваційна стратегія розробляється переважно на державних і колективних підприємствах.

Наведемо дані про інституційні зміни та фінансовий стан підприємств харчової промисловості (табл. 2).

Стратегія розвитку галузей харчової промисловості повинна впливати на забезпечення більш повної зайнятості в промисловості, створювати передумови для скорочення масового безробіття та більш повного й ефективного використання трудового потенціалу. Серед причин розвитку негативних явищ у сфері зайнятості одними з головних є неузгодженість економічної політики з існуючим станом і тенденціями на ринку праці, нераціональна структура економіки, повільні темпи її структурної перебудови, глибока інвестиційна криза, низькі рівні заробітної плати.

Середньооблікова кількість штатних працівників у харчовій промисловості та переробленні сільськогосподарських продуктів у 2002 р. склала 451,8 тис. чоловік, що становить 99% від минулорічного рівня цього показника. Продуктивність праці в галузі, розрахована як кількість виробленої продукції у

Таблиця 2

Показники діяльності підприємств харчової промисловості України за формами власності й господарювання у 2002 році*

Показник	Всього	В тому числі								Інших форм власності	Із загальної підсумку приватизовані підприємства
		державний сектор	з них:		колективних	з них:			приватних		
			державних	комуніальних		спільних	орендних	акціонерних			
Кількість підприємств, які звітували по фінансовій звітності (на кінець звіт. періоду, одиниць)	8851	267	212	55	6784	69	13	1615	1748	52	1233
Основні засоби (залишкова вартість) (на кінець звіт. періоду, тис. грн.)	15037490,3	117678,8	1109713,3	67265,5	13234335,1	53247,0	82484,9	9867250,8	190486,9	435689,5	7756000,5
Оборотні активи (на кінець звіт. періоду, тис. грн.)	18938186,3	1134833,1	1097220,6	37612,5	16866055,1	34111,5	257417,7	10063771,6	437100,5	500197,6	7697851,3
Дебіторська заборгованість (на кінець звіт. періоду, тис. грн.)	10813792,9	618295,3	601770,8	16524,5	9660528,7	14101,7	82172,5	5470777,3	263273,9	271695,0	4490091,1
Дебіторська заборгованість за розрахунками з бюджетом (на кінець звіт. періоду, тис. грн.)	712250,7	22122,2	20830,0	1292,2	626513,7	1126,3	12661,0	306709,1	18159,4	45455,4	194132,2
Кредиторська заборгованість (на кінець звіт. періоду, тис. грн.)	14708056,6	551238,9	521623,4	29615,5	13322853,4	28146,0	104845,3	7632231,8	383725,2	450239,1	6070198,4
Поточні зобов'язання за рахунками з бюджетом (на кінець звіт. періоду, тис. грн.)	690946,3	113291,3	104643,4	8647,9	542458,9	1000,7	8253,8	423957,3	7961,6	27207,5	273587,0
Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) (тис. грн.)	42833397,2	1638760,8	1584874,8	53886,0	38523736,3	78910,5	249098,5	24996263,6	1242603,1	1428297,0	19483804,9
Інші операційні доходи (тис. грн.)	5483671,8	321148,1	317261,0	3887,1	4853896,5	3775,7	203559,3	3495249,8	42305,0	266322,2	2733388,7
Операційні витрати (тис. грн.)	46797813,9	1895035,5	1832554,1	62481,4	41960799,1	85452,7	428032,5	27364207,5	125227,7	1689651,6	21267122,3
Інші звичайні доходи та витрати (тис. грн.)	-799473,4	-33473,6	-32327,8	-1145,8	-727031,5	-2931,0	-18990,6	-504359,2	-26023,8	-12944,5	-384635,2
Надзвичайні доходи та витрати (тис. грн.)	-329,5	-1084,3	-825,4	-258,9	1924,9	53,3	0,0	102,7	-411,2	-758,9	75,4
Фінансові результати від операційної діяльності (тис. грн.)	1519255,1	64873,4	69581,7	-4708,3	1416833,7	-2766,5	24625,3	1127305,9	32580,4	4967,6	950071,3
Фінансові результати від звичайної діяльності по оподаткуванню (тис. грн.)	719781,7	31399,8	37253,9	-5854,1	689802,2	-5697,5	5634,7	622946,7	6556,6	-7976,9	565436,1
Чистий прибуток (тис. грн.)	85399,2	1133,8	7740,5	-6606,7	107247,4	-5866,3	2194,7	128572,8	-1724,1	-21257,9	184067,8

* Складено за даними: Основні фінансові показники підприємств різних форм власності за окремими видами діяльності за 2002 рік. – К.: Держкомстат України, 2003. – Ч.1. – 454 с. – С. 4

фактичних цінах 2002 р. в розрахунку на 1 штатного працівника галузі, сягає 85764 гривень.

Основні стратегічні цілі діяльності галузі передбачають:

- забезпечення потреб населення в основних продуктах продовольства на рівні науково обгрунтованих фізіологічних норм харчування; збільшення обсягів виробництва високоякісної конкурентоспроможності продукції широкого асортименту для максимального насичення внутрішньо- та міжрегіональних продовольчих ринків і нарощування експортного потенціалу галузі;
- перехід на інноваційну модель розвитку харчової промисловості, здійснення техніко-технологічного оновлення матеріальної бази підприємств галузі відповідно до новітніх досягнень науки і технологій та вимог світових стандартів.

При обгрунтуванні прогнозних параметрів виробництва продукції харчової промисловості нами враховувались зрушення в якісному та кількісному стані основних фондів, можливості оновлення фізично зношених та морально застарілих фондів, поступова модернізація виробництва, створення передумов для забезпечення інноваційного розвитку економічного потенціалу харчової промисловості, що сприятиме нарощуванню обсягів випуску конкурентоспроможної харчової продукції.

Згідно з розрахунками, у 2011 р. загальний обсяг продукції харчової промисловості має збільшитися порівняно з 2000 р. на 28,1-50,7 млрд. грн., або в 1,9-2,8 разів (табл. 3). Щодо основних видів продовольчих товарів, то у 2011 р. виробництво м'яса (включаючи субпродукти I категорії) повинне зрости проти 2000 р. в 1,4-1,8 разів, продукції з незбираного молока – 2,0-2,6, олії – 1,2-1,4 р, консервів – в 1,7-2,0 разів при стабілізації виробництва хліба і хлібобулочних виробів, борошна і круп (табл. 4).

Таблиця 3

Прогноз обсягу продукції харчової промисловості України

по роках за варіантами (I, II)

Показник	2000	2001	2002	2005	2010	2011
----------	------	------	------	------	------	------

				I	II	I	II	I	II
Україна, млн. грн.	28451,8	33629,9	36454,8	40256,2	45091,0	54184,9	74644,0	56506,9	79115,6
Частка від попереднього періоду, %	x	118,2	108,4	110,4	123,7	134,6	165,5	104,3	106,0
Частка від 2000 р., %	x	118,2	128,1	141,5	158,5	190,4	262,4	198,6	278,1

Відповідно до Концептуальних засад Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. вирішення проблем розвитку галузі передбачається за етапами: першим (2002-2004 рр.) та другим (2006-2011 рр.). Індикаторами досягнення пріоритетних завдань є:

- збільшення обсягів виробництва високоякісної продукції харчової промисловості;
- збільшення загального обсягу експорту продукції харчової промисловості і зростання в його структурі питомої ваги новітніх видів продукції та продукції з глибоким рівнем переробки;
- зростання обсягів внутрішнього інвестування в структурі фінансового забезпечення діяльності підприємств галузі;
- зростання темпів впровадження технологічних і продуктових інновацій на підприємствах харчової промисловості.

Таблиця 4

Прогноз виробництва основних видів
продовольчих товарів в Україні по роках за варіантами (I, II), тис. т

Вид товару	2000*	2001	2002	2005		2010		2011	
				I	II	I	II	I	II
Цукор-пісок	1780	1947	1621	1672	1773	1757	2056	1775	2118
М'ясо (вкл. субпродукти I категорії)	400	332	457	458,0	529,0	535,4	675,2	546,2	705,0
Продукція з незбираного молока	699	1021	1178	1250,1	1363,7	1380,2	1740,4	1407,8	1827,5
Тваринне масло	135	158	131	139,0	151,6	153,5	193,5	156,6	203,2
Олія	973	935	980	1040,0	1091,7	1148,2	1366,7	1171,2	1407,7
Сири жирні (вкл. бринзу)	67,5	105	129	136,9	149,3	151,1	190,6	154,2	200,1

Консерви, млн. умов. банок	1286	1544	1709	1867,5	1978,4	2164,9	2452,8	2229,9	2575,5
Хліб і хлібобулочні вироби	2464	2450	2356	2427,4	2427,4	2680,0	2427,4	2733,6	2427,4
Борошно	3076	2984	2960	3049,7	3141,2	3205,3	3468,1	3237,3	3537,5

* Складено за даними: Україна у цифрах за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – С. 88-96.

Реалізація стратегії економічного та соціального розвитку харчової промисловості України до 2011 р. спрямована на створення конкурентоспроможного продовольчого комплексу з оптимальною структурою виробництва, здатного в умовах міжнародної економічної інтеграції та глобалізації випускати високоякісну конкурентоспроможну продукцію, забезпечувати потреби населення в продуктах харчування та належний рівень продовольчої безпеки держави.